

**RUH SAĞLIĞI VE HASTALIKLARI HEMŞİRELİĞİ DERSİ
UYGULAMASININ ÖĞRENCİLERİN EMPATİK EĞİLİM VE
BECERİ DÜZEYLERİNE ETKİSİNİN İNCELENMESİ**

*A STUDY ON THE EFFECT OF CLINICAL PRACTICE OF
PSYCHIATRIC-MENTAL HEALTH NURSING COURSE ON THE
EMPATHIC TENDENCY AND SKILLS NURSING STUDENTS*

Aycan KARAASLAN **Gönül ÖZGÜR**

Ege Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Anabilim Dalı (Yrd.Doç.Dr.) Bornova/İzmir

Anahtar Sözcükler: Öğrenci hemşire, empatik eğilim, empatik beceri

Key Words: Nursing student, empathic tendency, empathic skill

ÖZET

Bu araştırmanın amacı, ruh sağlığı ve hastalıkları hemşireliği dersi uygulamasının öğrencilerin empatik eğilim ve becerisine etkisini incelemektir.

Tanımlayıcı ve kesitsel türde planlanan bu araştırma, araştırmanın yapılabilmesi için gerekli izin alındıktan sonra, Ege Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulunda yapılmıştır. Araştırmanın evrenini, Ege Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulunda 1998-1999 Eğitim ve Öğretim yılında öğrenim gören ve araştırmaya katılmayı kabul eden dördüncü sınıf öğrencileri (n=127) oluşturmuştur. Örneklem seçimine gidilmemiştir. Veri toplama aracı olarak; Öğrenci Hemşireleri Tanıtıcı Bilgi Formu, Dökmen (1988) tarafından geçerlik ve güvenirlik çalışmaları yapılan Empatik Eğilim Ölçeği (EEÖ) ve Empatik Beceri Ölçeği B Formu (EBÖ) kullanılmıştır. Veriler SPSS programı kullanılarak sayı ve yüzde dağılımları, t testi ve varyans analizi ile değerlendirilmiştir.

Öğrencilerin ruh sağlığı ve hastalıkları hemşireliği dersi uygulaması öncesi Empatik Eğilim (EE) puan ortalaması $71.31 \pm 9,01$, sonrası EE puan ortalaması ise 72.13 ± 7.88 olup, iki ortalama arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmamıştır ($t= 1.25$, $p>0.05$). öğrencilerin uygulama öncesi Empatik Beceri (EB) puan ortalaması 140.17 ± 18.64 , sonrası ise 153.24 ± 23.25 'dir. iki ortalama arasında istatistiksel olarak oldukça anlamlı bir fark bulunmuştur ($t=7.53$. $p< 0.01$). öğrencilerle ilgili tanıtıcı özellikler ile uygulama öncesi EE ve EB puan ortalamaları arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişkiler saptanmamıştır. Sonuç olarak, bireylerin bir kişilik özelliği olan EE

düzeylelerinde uygulama öncesi ve sonrası bir değışiklik olmaması beklenen bir sonuç olup. literatürle uyumdadır. Buna karşılık, öğrencilerin uygulama sonrası EB düzeylerinin artmış olması, bu dersin uygulanmasının, öğrencilerin EB düzeylerini olumlu yönde etkilemiş olduğu yönünde fikir vermektedir.

SUMMARY

The purpose of this study is to identify the effect of clinical practice in psychiatric-mental health nursing course on the empathic tendency and skills of nursing students.

This descriptive study was implemented after getting needed permission in 1999 and sample consisted 127 fourth year student nurses of Ege University School of Nursing Izmir, Turkey. Data were collected by two questionnaire forms which were ;Student's Description Form and The Empathic Tendency Scale) and The Empathic Skill Scale (ES). Reliability and validity of the last two scales were tested by Dökmen in 1988. Data were evaluated by using mean, standard deviation, t-test and variance analyses.

As the mean score of empathic tendency (ET) of the nursing students before the psychiatric mental health nursing clinical practice was 71.31 ± 9.01, after the clinical practice the score was 72.13 ± 7.88. It was not found significant differences between two mean scores ($t= 1.25, p>0.05$). Whereas, as the mean score of empathic skills (ES) of the nursing students before the, clinical practice it was 140.17 ± 18.64. after the clinical practice it was 153.24 ± 23.25. It was found significant differences between two mean scores ($t= 7.53, p<0.01$). There were no significant differences between the ET-ES mean scores and the sociodemographic variables of nursing students. Finally, there is no change in the levels of EE in nursing students. because EE is a personal characteristic and it is not expected to be changed mentioned in literature. However, it was found that nursing students' levels of EB increased after the clinical practice. This finding suggests that the clinical practice effected the levels of EB positively.

GİRİŞ

Empati, bir insanın, kendisini karşısındaki insanın yerine koyarak, onun duygu ve düşüncelerini doğru olarak anlaması ve anladığını ona iletmesi sürecidir (Dökmen 1994). Bu tanım, okunduğunda kolay anlaşılır gibi görünmesine karşın, gerçekleştirilmesi oldukça zordur.

Empati yapmada, empatinin bilişsel ve duygusal boyutları= bilinmesi önemlidir. Kısaca, bilişsel boyut, karşımızdaki kişinin ne düşündüğünü duygusal boyut ise, karşımızdaki kişinin ne hissettiğini anlamaktır. Empatik tepki, bilişsel ve duygusal boyutun birlikteliği ile

oluşur. Her iki boyutun da yüksek düzeyde olması, karşımızdaki kişiyi anlamamızı olumlu yönde etkileyecektir (Dökmen 1994, Öz 1998).

Literatürde, empatiyi anlatan değişik kavramlardan söz edilmektedir. Bu kavramların birbirlerine yakın anlatımlarla kullanıldığı görülmektedir. Bunlardan birisi. empatik eğilimdir. Empatik eğilim, kısaca, bireylerin günlük yaşamda empati kurabilme potansiyeli olarak tanımlanmaktadır. Empatik eğilim. empatinin duygusal boyutunda yer alır ve bireylerin duygusal sorunlarını anlayabilme yeteneğini ve isteğini içerir. Empatik eğilim bireysel farklılıklar gösterebilmekte ve bireylerin duygusal duyarlılıkları ile değerlendirilmektedir (Taşdemir, Karaaslan 2000).

Empati kurma sürecinde. empatik eğilim tek başına yeterli değildir. Empatinin tammında belirtildiği şekilde, empati kurulan kişinin duygu ve düşüncelerini doğru olarak anlayabilmek ve bunları ona İletabilmek için, empatik beceriye sahip olmak gerekmektedir. Empatik becerinin geliştirilmesi, etkili iletişim becerilerinin geliştirilmesi ile paralellik gösterir. Empatik iletişimde, empatik eğilim ve beceri birbirinden ayrı düşünülemez ve birlikte değerlendirilir. Empatik eğilimi yüksek olan bireyler. aynı zamanda empati kurma becerisine de sahiptirler (Dökmen 1994, Öz 1998).

Günümüzde, hemşirelik eğitiminde niteliğin artırılması yönündeki girişimler içinde. öğrencilerin iletişim becerilerinin geliştirilmesi de yer almaktadır. Bu bağlamda, ülkemizde hemşirelerin ve öğrenci hemşirelerin flzellikle empati konusunda bilgi ve becerilerini arttırmak için, çeşitli çalışmalar yapılmakta ve becerilerin en iyi şekilde kazandırılması için çalışılmaktadır.

Öz (1998), öğrenci hemşirelerle yaptığı araştırmasında, öğrencilerin empatik eğitimleri ve becerileri arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki saptarmış. öğrencilerin empatik beceri puanlarının yüksek olmadığını. bu nedenle iletişim derslerinin aktif öğretim teknikleri kullanılarak verilmesini önermiştir.

Yıldırım ve arkadaşları (1997). yaptıkları araştırmada, öğrenci hemşirelerin EB puan ortalamasının birinci sınıftan son sınıfa doğru arttığı ve bu artışın istatistiksel olarak anlamlı olduğu. empati becerisi-nin gelişimini kuramsal eğitimlerinin sağladığını belirten öğrencilerin EB puan ortalamasının yüksek olduğu bulunmuştur.

Pişmişoğlu (1997), çalışan hemşirelerde empati düzeylerini incelediği araştırmasında, hemşirelerin empatik eğilim puan ortalamasının

70.07, empatik beceri puan ortalaması= ise 127.83 olduğunu, her iki puan ortalaması arasında bir korelasyon bulunmadığını belirtmiştir.

Taşdemir ve Karaaslan (2000). hemşirelerle yaptığı araştırmalarında, hemşirelerin empatik eğilim düzeyi ($X=69.93$) ile, genel iş doyumunu arasında negatif yönde bir ilişki olduğunu, hemşirelerin empatik eğilimler' azaldıkça doyumsuzluk düzeylerinin arttığını saptamışlardır.

Pek ve arkadaşları (1995), hemşirelerde empatik beceri puan ortalamasının 129.24 olduğunu ve bunun. hemşirelerin medeni durumları, mezun oldukları okul, çalıştıkları kurum, bölüm ve çalışma şekilleri ile aralarında anlamlı ilişkiler bulunduğunu saptamışlardır.

Literatürde, hemşireler için empati eğitim programlarının tartışılarak. empati düzeylerinin eğitim öncesi ve sonrası ölçülmesi, bu puanlardaki değişiklikler doğrultusunda eğitim programlarının oluşturulması gerektiği önerilmektedir. Aynı zamanda. klinikteki öğrenme ortamının öğrencilerin neyi, nasıl öğreneceği konusunda önemli bir etkiye sahip olduğu vurgulanarak, öğrenciler için sınıfta verilecek eğitimin de aynı düzeyde önem taşıması gerektiği belirtilmektedir (Ballie 1996, Reynolds 1999).

Bu literatür bilgileri ışığında, araştırmanın amacı, ruh sağlığı ve hastalıkları hemşireliği dersi uygulamasının, öğrencilerin empatik eğilim ve beceri düzeylerine etkisini incelemektedir.

GEREÇ VE YÖNTEM

Araştırmanın Tipi: Bu çalışma, tammlayiel ve kesitsel türde bir amştınnzuhr.

Araştırmanın Yeri: Araştırma, Ege Üniversitesi Hemşirelik Yüksek Okulu'nda yapılmıştır.

Araştırmanın Evreni ve Örneklemi: Araştırmanın evrenini Ege Üniversitesi Hemşirelik Yüksek Okulu'nda 1998-1999 eğitim ve öğretim yılında dördüncü sınıfta öğrenim gören öğrenciler oluşturmuştur. Araştırmanın yapılabilmesi için gerekli izin alındıktan sonra. son sınıfta bulunan 128 öğrenciden 127 öğrenci araştırmaya katılmıştır. Araştırmanın evreni, aynı zamanda örneklemdir.

Veri Toplama Araçları: Araştırmada kullanılan veri toplama araçları şunlardır;

1. Öğrenci Hemşireleri Tanıtıcı Bilgi Formu:

Araştırmacılar tarafından geliştirilmiş bu form. öğrencilerin yaşı, yerleşim yerleri, anne ve babaları ile ilgili tanıtıcı bilgiler, kaldıkları yer. aylık gelirleri ve mezun oldukları okul ile ilgili sorulardan oluşmaktadır.

2. Empatik Eğilim Ölçeği (=Ö):

Bu ölçek 1988 yılında Dökmen tarafından geliştirilmiş, geçerlik ve güvenilirliği yapılmıştır. EEÖ, likert tipi bir ölçek olup. 20 maddeden oluşmaktadır. EEÖ'nin geçerlik katsayısı $r=0.68$, güvenilirlik katsayısı ise $r=0.88$ olarak saptanmıştır (Dökmen 1988).

3. Empatik Beceri Ölçeği (B Formu) (E1305):

Dökmen tarafından 1988 yılında geliştirilen, 1990 yılında son şekli verilen ve geçerlik, güvenilirlik çalışması yapılan bu ölçek 6 sorundan oluşmaktadır. Bu sorunların her biri için 12 olmak üzere toplam 72 empatik tepki ifadesi bulunmaktadır. Araştırmaya katılan bireylerden, her sorun ile ilgili, kendilerine en uygun olan 4 ifadeyi işaretlemesi istenir. Her ifadenin kendine ait bir puanı olup, puanlama, bu puanların toplamından oluşmaktadır. EBÖ güvenilirlik katsayısı $1..0.91$, geçerlik katsayısı ise $r=0.83$ dir (Dökmen 1988, Dökmen 1990).

Veri Toplama Yöntemi: Veriler, araştırmanın yapılabilmesi için gerekli izin alındıktan sonra. 1998-1999 eğitim ve öğretim yılında öğrenim gören dördüncü sınıf öğrencilerinden Ruh Sağlığı ve Hastalıkları Hemşireliği dersinin uygulama öncesi ve sonrası anket formları kullanılarak toplanmıştır. Anket formları öğrencilere daha önce belirlenen zamanda. dershanede, toplu halde uygulanmıştır. Uygulama süresi yaklaşık 25 dakikadır.

Verilerin Değerlendirilmesi: Verilerin değerlendirilmesinde SPSS (Statistical Package for Social Sciens) programı kullanılmıştır. Veriler sayı ve yüzde dağılımları t testi ve varyans analizleri kullanılarak değerlendirilmiştir.

BULGULAR VE TARTIŞMA

1. Öğrenci Hemşirelerle ilgili Tanıtıcı Bilgiler

Araştırma kapsamındaki öğrencilerin tanıtıcı özellikleri incelendiğinde; yaş ortalamasının 21.57 ± 1.27 olduğu, % 77.2'sinin yaşamlarını en uzun süre ile kentte geçirdikleri, % 87.4'ünün klasik lise mezunu

olduğu. % 85.8'inin çekirdek, aile yapısına sahip olduğu. % 48.80'inin kendi aylık gelirlerinin kısmen yeterli olduğu, % 45.7'sinin yurttan kaldığı, % 29.1'inin ailesi ile birlikte yaşadığı belirlenmiştir.

Öğrencilerin anne ve babaları ile ilgili tanıtıcı bilgiler incelendiğinde: % 66.9'unun annelerinin okur-yazar ve ilkökul mezunu olduğu. % 91.4'ünün annelerinin gelir getiren herhangi bir işte çalışmadığı. % 44.9'unun babasının okur-yazar ve ilkökul mezunu olduğu. % 40.2'sinin babalarının emekli, % 22.0'nın esnaf, % 19.7'sinin ise memur olduğu. % 82.7'sinin ailelerinin gelir düzeyini "orta düzeyde" belirttikleri saptanmıştır.

Öğrenci hemşirelerin tanıtıcı özellikleri, öğrenci hemşirelerle yapılan araştırmaların tanıtıcı özellikleri ile benzerlik göstermektedir (Karaaslan ve Gürkan 1994, Pektekin 1997, Kutlu ve arkadaşları 1997, Aştı 1997. Yıldırım ve arkadaşları 1997. Öz 1998, Çam ve Karaaslan 1999).

2. Öğrencilerin Uygulama Öncesi ve Sonrası Empatik Eğilim (EE) ve Empatik Beceri (EB) Puan Ortalamaları ve Bu Puan Ortalamalarını Etkileyen Etmenler

Tablo 1. Öğrencilerin Uygulama Öncesi ve Sonrası EE ve ER Puan Ortalamalarının Dağılımı.

Puan Ort.	Uygulama Öncesi			Uygulama Sonrası			
	n	x	Ss	x	Ss		
EE	127	71.31	9.01	72.13	7.88	1.25	0.21
EH	127	140.17	18.4	153.24	23.25	7.53	0.000*

**1³.50.000

Tablo 1'de öğrencilerin ruh sağlığı ve hastalıkları hemşireliği dersinin uygulama öncesi ve sonrası EE ve EB puan ortalamaları görülmektedir. Öğrencilerin uygulama öncesi EE puan ortalamaları 71.31±9.01, sonrası ise 72.13±7.88'dir.

Öz de (1998) araştırmasında, son sınıftaki öğrenci hemşirelerin empatik eğilim puan ortalamasının 70.29±0.79 olduğunu saptamıştır. Bu puan ortalaması şimdiki araştırmada elde edilen puan ortalamasına paralellik göstermektedir.

Tablo 1'de görüldüğü gibi öğrencilerin uygulama öncesi ve sonrası EE puan ortalamaları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir artış saptanamamıştır ($t=1.25$, $p>0.05$). Bu bulgu, beklenen bir sonuç olup, empatik eğilimin bir kişilik özelliği olduğu ve kısa süreli eğitimden etkilenmeyeceğini belirten literatürle uygunluk göstermektedir (Dökmen 1989, öz 1998).

Öğrencilerin uygulama öncesi ve sonrası EB puan ortalamaları incelendiğinde ise, öncesi 140.17 ± 18.64 , sonrası 153.24 ± 23.25 olarak saptanmıştır (Tablo 1). Yıldırım ve arkadaşları (1997) araştırmalarında, son sınıftaki öğrenci hemşirelerin ($n=17$) empatik beceri puan ortalamasını 175.52 ± 19.91 olarak bulmuşlardır. Bu bulgu, araştırmamızdaki empatik beceri puan ortalamasından yüksektir. Bu farkın bir nedeninin, araştırmaya katılan öğrenci sayılarının oldukça farklı olmasından kaynaklanabileceği düşünülmektedir.

Tablo 1'de öğrencilerin uygulama öncesi ve sonrası EB puan ortalamaları arasında saptanan artışın, istatistiksel olarak oldukça anlamlı olduğu görülmektedir ($t=7.53$, $p<0.000$). Bu bulgu, iletişimde empatiye daha fazla yer ve önem verilen Ruh sağlığı ve Hastalıkları Hemşireliği dersi uygulama ortamının, öğrencilerin empati becerisinin geliştirilmesinde etkili olduğunu ortaya koymaktadır. Aynı zamanda bu sonuç, empatik becerinin eğitimle geliştirilebileceğini gösteren literatürle de uygunluk göstermektedir (Dökmen 1989, Yıldırım ve ark. 1997, Pektekin 1997).

Tablo 2. öğrencilerin Uygulama Öncesi EE ve EB Puan Ortalamalarının Tanıtıcı özelliklerine Göre Dağılımı.

Tanıtıcı özellikler	EE			EB	
	t	F	P	t	F
Yerleşim Yeri		0.18	0.83		0.04 0.96
Aile Tipi		0.59	0.56		1.20 0.30
Anne Eğitimi		1.29	0.28		2.02 0.11
Baba Eğitimi		0.40	0.67		1.04 0.36
Anne Çalışma Durumu	1.55		0.15	0.40	
Baba Mesleği		1.66	0.16		1.04 0.39
Aile Geliri		2.20	0.11		0.20 0.82
Öğrencinin Aylık Geliri		0.05	0.95		1.78 0.17
Kaldığı Yer		2.46	0.07		2.75 0.04*
Çalışma Durumu	0.22		0.82	1.24	

$p<0.05$

Öğrenci hemşirelerin uygulama öncesi EE ve EB puan ortalamaları ile tanıtıcı özellikleri arasındaki ilişkiler incelendiğinde; öğrencilerin yaşadıkları yer, aile tipleri, anne ve baba eğitim düzeyleri, annelerinin çalışma durumu, babalarının mesleği, ailelerinin gelir düzeyi, kaldıkları yer ve kendi çalışma durumları ile EE puan ortalamaları arasında yapılan varyans analizlerinde istatistiksel olarak anlamlı ilişkiler bulunmamıştır ($p>0.05$) (Tablo 2).

Yıldırım ve arkadaşları da araştırmalarında (1997), öğrenci hemşirelere ait tanıtıcı özelliklerle EB puan ortalamaları arasında anlamlı ilişkiler bulunmadığını saptamışlardır.

Öğrenci hemşirelerin uygulama öncesi EB puan ortalamaları ile şu anda kaldıkları yer arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki saptanmıştır ($F=2.75$, $p<0.05$). Arkadaşları ile ayrı bir evde yaşayan öğrencilerin EB puan ortalamaları, aile ile, yurtda ve akrabaları ile kalan öğrencilerden daha yüksektir (Tablo 2).

Yukarıda sözü edilen tanıtıcı özellikler, öğrencilerin EE ve EB puan ortalamaları etkilemezken yalnızca öğrencilerin kaldıkları yerin EB puan ortalamalarını etkilemesi tek başına yorum getirilemeyecek bir bulgudur. Öğrencilere ait tüm tanıtıcı özellikler ile EE ve EB puan ortalaması arasında ilişkiler saptanmaması, uygulama öncesi ve sonrası EB puan ortalamalarındaki artışta, uygulama ortamının etkili olduğunu gösteren bir bulgu olarak değerlendirilebilir.

SONUÇ

Araştırmadan elde edilen bulgular doğrultusunda;

- * Bireylerin bir kişilik özeliği olan empatik eğilim düzeyleri arasında beklendiği gibi, uygulama öncesi ve sonrası fark bulunmamıştır,
- * Öğrencilerin empatik beceri düzeylerinde, uygulama sonrasında, uygulama öncesine göre saptanan artışın istatistiksel olarak anlamlı bulunması, uygulama ortamının bu beceriyi deneyimleme ve geliştirmede katkıda bulunduğunu düşündürmektedir.

ÖNERİLER

- * Ruh sağlığı ve hastalıktan hemşireliği uygulamasının, öğrencilerin empatik becerilerine olumlu etkisinin, hangi etmenlerden kaynaklandığının araştırılması.
- * Öğrencilerin empatik becerilerinin okula başladıkları yıldan itibaren her yıl değerlendirilerek, bu becerilerin geliştirilmesi yönünde çalışmalarının yapılması.
- * Empatinin ölçülmesi ile ilgili araştırmalarda kantitatif yöntemlerin yanısıra, kalitatif yöntemlere de yer verilmesi,
- * Hemşirelerde empati becerisinin ölçülmesi için hemşireliğe özgü ölçek geliştirilmesi önerilmektedir,

KAYNAKLAR

1. Aştı N. (1997). Hemşirelik Yüksekokulu öğrencileri ile diğer üniversiteli kız öğrencilerde benlik saygısının karşılaştırılması. IV.Ulusal Hemşirelik Eğitimi Sempozyumu Kitabı, Çevik Matbaacılık, İstanbul, 250-258.
2. Ballie L (1996) A phenomenological study of the nature of empathy. Journal of Advanced Nursing, 24. 1300-1308.
3. Çam O., Karaaslan A. (1999). Öğrenci hemşirelerin girişkenlik ve kişilerarası ilişki tarzlarının eğitim süreçleri! İçinde longitudinal olarak incelenmesi. E.Ü. Araştırma Fon Saymanı, HYO-002 No'lu Proje, İzmir.
4. Dökmen Ü. (1990). Yeni bir empati modeli ve empati becerisinin iki farklı yaklaşımla ölçülmesi. Psikoloji Dergisi, Ocak. 7: 24, 42-50.
5. Dökmen Ü. (1988). Empatinin yeni bir modele dayanılarak ölçülmesi ve psikodrama ile geliştirilmesi. Ankara Üni. Eğitim Bilimleri Dergisi, 21, 155-190.
6. Dökmen Ü. (1994). İletişim çatışmaları ve empati. Sistem Yayıncılık. İstanbul.
7. Karaaslan A., Gürkan A. (1994). E.Ü. Hemşirelik Yüksekokulu öğrencilerinin okuldaki danışmanlık hizmeti ile ilgili görüş ve beklentilerinin incelenmesi. E.Ü. Hemşirelik Yüksekokulu Dergisi, Ocak/Nisan, 10: 1. 31-44.
8. Kutlu Y., Buzlu S., Sever AD ve ark. (1997). İstanbul Üniversitesi Florence Nightingale Hemşirelik Yüksekokulu öğrencilerinin 4 yıllık eğitim süresi içindeki ablgarılık düzeyi ve benlik saygılılarının araştırılması. 4. Ulusal Hemşirelik Eğitimi Sempozyumu. 10-12 Eylül, Kıbrıs.
9. Öz F. (1998). Son sınıf hemşirelik öğrencilerinin empatik eğitimleri empatik becerileri ile akademik başarıları arasındaki ilişki. Cumhuriyet Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Dergisi 2: 2. 32-238,

10. Pek H., Yazıcı S., Dede N. ve ark. (1995). Çocuk hemşirelerinin empatik eğilim ve becerilerinin saptanması. IV. Ulusal Hemşirelik Kongresi Bildiri Özet Kitapçığı, Hacettepe Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu. Ankara. 32-33.
11. Pektekin Ç. (1997). İstanbul Üniversitesi Florence Nightingale Hemşirelik Yüksekokulu'nda uygulanan eğitimin öğrencilerin davranışları ve benlik saygısı üzerine etkisi. III. Ulusal Hemşirelik Eğitimi Kongresi Kitabı, İstanbul Üniversitesi Basım N.I. İstanbul, 38-46.
12. Reynolds WJ., Scolt B., Jessiman WC. (1999). Empathy has not been measured in clients terms or effectively taught. Journal of Advanced Nursing, 30: 5, 1177-1185.
13. Pişmişoğlu E. (1997). Bir devlet hastanesinde çalışan hemşirelerin empati düzeylerinin incelenmesi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ege Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İzmir.
14. Taşdemir G., Karaaslan A. (2000). Hemşirelerin empatik eğilim ve iş doyumunu düzeyleri arasındaki ilişkinin incelenmesi. 9. Anadolu Psikiyatri Günleri, özet Kitabı. 13-17 Haziran 2000, Edirne. 1998.
15. Yıldırım Z., Yazıcı S., Pek H. (1997). Marmara Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Lisans öğrencilerinin devam ettikleri sınırlara göre empatik becerilerinin değerlendirilmesi. IV. Ulusal Hemşirelik Eğitimi Sempozyumu Kitabı. Çevik Matbaacılık (1999), İstanbul, 259-264,